

A Handbook for Community Health Advocates on

Governance & Accountability

Legal Empowerment and Social Accountability
(LESA)

Lugarati

Implemented By;

This handbook was produced with the financial support of the European Union, through the Office of the Prime Minister. It's contents are the sole responsibility of CEHURD and do not necessarily reflect the views of the European Union.

E'yo 'yoza aliaru CEHURD ma driari.

Amuti omvele mundutisi Centre for Health, Human Rights and Development (CEHURD) ruri eri amuti azini e'yo eti ondapi orodri isu kokoru azini atita fepini. Amuti 'diri driceza fe e'yo adari 'yezu azini eri fe 'ba yi dri drilembo yini alata ruani isuzuri nizu Uganda a azini East Africa a.

E'yo CEHURD ni asi 'bazu driniari eri " Ovuzu Ongulumu 'ba alenia 'diyini dria ovuzu opendu kokoru azini 'ba yini drilembo yini azakoma e'yo alata ruani si 'diyi nizu rari beri 'i", asisile eriniri eri " e'yo ecezu ongulumu ecopi yi ma azakopi ceniku 'diyi dri drilembo yini alata ruaniriniri ma dria trai geri otita emuzaru makata ma aliasiri vusi, atitasi azini e'yo eti ondaza 'yetasirisi." ri'i.

'Ba ongulumua azakoma kopi e'yo alatanisi 'diyi a'dipi ya?

'Ba ongulumua azakoma kopi e'yo alatanisi (CHAs) 'diyi 'ba azakoma fepi ongulumua azini disitrikitia e'yo alatanisi azini drilembo 'banisi ogogoru pari yini a'azuri ma alia 'diyi. Yi 'ba alu alu yi oru, familia pie azini ongulumu pie azini yi yi dri driceza fe azakoma 'bani fele e'yo alatanisi 'diyi ma dria - yi embata, azini o'duko 'diyi ece aje kokoru.

E'yo eti nzeza

'Ba otu kokobi 'diri driceza fezu 'ba azakoma kopi e'yo alatanisi ongulumua 'diyi dri, 'ba e'yo azitani ma azakopi eleleru ongulumua 'diyi be, amuti ongulumua 'diyi be, azini amuti ndu ndu 'diyi be sawa 'bani o'bi yi ma mile ozizu e'yo alatani ma e'yosi azini e'yo drilembo 'ba adani ma e'yosi 'diyi ma alia. Eri esele e'yo amboru CEHURD pini 'ye amuti azi kile Partners in Community Transformation (PICOT) pile 'diyi be yi otuzu azini fizu azi ngazu ongulumu be azini 'ba azi ngapi ongulumua 'diyi pie a'izu kini le 'ba ma ayu geri 'bani drilembo 'ba adaniri ma e'yo 'duzu okporuri azakoma fele e'yo alatanisi 'diyi ma alia Ugandaa 'i. Kokobi 'di ma alia, 'ba nga e'yo eti nze drilembo 'baniri ni ma dria were, drilembo alata ruani esuzuri ma dria, azini geri 'bani e'yo"yele kililuru kuri ma azakozuri ma dria.

Trai otita DINU niri vurisi azini geri amuti omvele mundutisi Legal Empowerment and Social Accountability (LESA) vurisi, 'ba azakoma zi azini 'ba 'ba azi ndu ndu ngapi ongulumua 'diyi ayu driceza kililuru 'yezu ongulumu yiniri ma alia azini e'yo ecezu azi pamvu yiniri ma dria kililuru 'bani ecozu azakoma kililiruri fezu Koboko a azini Maraca a beni.

Drilemgbó 'ba ada yini 'diyi a'dini ya ?

1. Drilemgbó 'ba ada yini 'diyi e'yo orodriru tu azini e'yo 'bani a'ile kini yi inzita fe 'ba ada drini 'diyi.
2. Drilemgbó 'ba ada yini 'diyi adriza 'bani a'ile ra 'bani ega le 'ba ada egata beri ma ece kaniku ongulumu ma eceri'i .
3. Drilemgbó 'ba ada niri so pa egata kini 'ba ada yi egata be azini yi eco e'yo onyiruri pi ma esele co onziri be ra 'di ma dria (ovuni afa idri be azi 'diyi le ku).
4. Drilemgbó 'ba adani 'diyi ovuta 'bani ovuzu 'ba adaruri ma tamba ovuta 'bani ovuzu dria tro trori be.
5. Drilemgbó 'ba ada yini 'diyi 'ba alu alu ma tamba azini amuti (ongulumu) ma tamba 'yeta driwala 'bani orodriru 'diyi ezapi ovuta 'bani ovuzu 'ba adaru 'diyi be .
6. E'yo ongulumuni a'ile orodriru azini kililiru 'ba ada dri ovuzu idriru azini adriza onyiru be 'diyi driceza fe drilemgbó 'ba adaniri dri ni. Ecetaa e'yo orodriru 'diyini 'diyi : e'yo 'ba drianu ovuzu tro trori'i, 'bani ovuzu e'yo 'bani ovuzu ndu nduri'i, 'bani ovuzu esele coza kokoruni'i, ageyitema feza 'ba ecopi yi ma azakopi ceni ku 'diyi drini'i e'yo azi 'diyi be.
7. Kari/Gamete feni 'bani ovuzu drilemgbó beni ku azini okpo 'bani drilemgbó 'baniri ma ayiko isuzuri engani 'ba azini vu ku.

Eri azi kari/gameteni drilemgbó 'baniri ma ageyitezu, agani nyazu azini eri otuzu sawa driasí.

Wura drilembo 'ba ada vilerini 'diyi

Drilembo 'ba adani 'diyi wudrikurusi dria tro tro. Yi azi nga 'ba dria wudrikurua 'diyisi tro tro esele coza wurasi, dinisi, e'yo a'binisi azini 'ba okuni ya kani agupini ya 'diyi kokoru.

Drilembo 'ba adani 'diyi afa adroni o'baleni 'diyi. 'Ba feni yi fe ku azini 'ba jeni yi je ku, 'ba esuni eri azi ngazasi ku kaniku engazu a'bia ku. 'Ba osi yi be agbari 'bani ovuzu 'ba adaniri ma e'yosi.

'Ba econi 'ba ada ma esele co drilembo 'ba adani 'diyi be ku : 'Ba econi yi idrizu engazu 'ba alu vurisi aziri vu ku.

'Ba econi drilembo 'ba adani 'diyi ma dri atrizu ku. 'Ba econi yi 'du 'bavurisi te ku azini 'ba econi yi ma dri atrizu ku pelu azita drilembo 'ba ada vileri ni a'ini ka :

'Ba eco drilembo 'ba ada vile 'diyi ma azi 'du e'yo 'diyi ka yisi ra :

Drilembo 'ba azi 'diyi vileri ma tambazu.

Alata o'biyiniri ma tambazu

Adriza o'bi yini onyiruri ma tambazu

Asianzu otuzu a'ata ngiringiri kokoruri be.e'yo azi 'diyi pie.

'Ba econi drilembo 'ba adani 'diyi ma esele cozu ku:

Drilembo 'ba adani 'diyi eci yi eci azini eji yi eji, 'ba econi yi ma esele cozu ku. 'Bani drilembo aluri otuzu azini erisi azi ngazuri eci'i ageyitema azini inzita 'bani fele drilembo aziriniri be

Eceta drilembo 'ba ada vilerini 'diyi

Azita kari Ugandaniri vileri ati drilembo 'diyi :

- ovuzu tro trori pi driwala ovuzu ayamandu kokoruri be
- Drilembo ovuzu idriruri ma ageyi tezu
- Driwala 'ba alu aluniri ma ageyi tezu
- Inzita fezu ovuta 'bani ovuzu 'ba adaruri dri azini 'ba ma ageyi tezu 'yeta 'ba ma rua onzi 'diyisi
- 'Ba ma ageyi tezu e'yo 'bani 'ba 'bazu ati'boru 'diyisi,'bani'ba 'bazu pakasaruri pie azini 'bani 'ba omizu azi ngazu okposiri pie.
- Ageitema 'ba azini ni 'ba ma afa 'duzuri ma e'yosi
- Drilembo 'bani inzita fezu mi dri mi ngulupiru, aku mi vileri dri azini afa mi vile 'diyi dri ciri
- Drilembo 'bani fezu mini e'yo mitiari nzezu azini 'bani erizu rari.
- Ageyitema fezu drilembo mini e'yo adaru pi ma esele cozu e'yo onziri beri dri, driwala mini e'yo mi tiari 'yozuri dri, acizu ri dri, ovuzu dini beri dri, ovuzu ongulumua azini ru ecizu 'ba azi 'diyi beri dri.
- Drilembo onita esuzuri
- Drilembo aku yiniri
- 'Yeta kililiru 'diyi 'yezu 'ba ongulumu ecopi yi ma azakopi yi ma ngulupisi ceni ku 'diyi dri
- Drilembo oku yini 'diyi

- i) Drilembo aku yiniri
- ii) 'Yeta kililiru 'diyi 'yezu 'ba ongulumu ecopi yi ma azakopi yi ma ngulupisi ceni ku 'diyi dri
- iii) Drilembo oku yini 'diyi
- iv) Drilembo anzi yini 'diyi
- v) Drilembo 'ba aco be 'diyini 'diyi
- vi) Drilembo ongulumu were 'diyini 'diyi ma tambazu
- vii) Drilembo ovuzu a'bi be azini drilembo azi 'dinile 'diyi be
- viii) Drilembo e'yo karini 'diyi nizu azini 'yezu
- viii) Drilembo ovuzu angu alaru azini alata ruani fepiri ma alia
- ix) Drilembo ovuzu lonyi beri
- x) Drilembo 'bani ecozu o'duko isuzuri
- xi) Drilembo 'bani egata 'bani 'diyi fezu driceza ma alia kililiru azini onyamatare kokoruri

Azi gameteni drilembo 'ba adaniri ma alia 'diyi

Drilembo 'ba adaniri ma alia azi gameteni azini arakala erini (kile 'ba azi ngapi polisia, sukulua arojoa, azini pari azia 'diyi be).diyi na. 'Diyi ma azi:

1. Azi inzita fezuri : 'Dia, le gamete ma fi e'yo 'ba yini drilembo yiniri ma ayiko isuzuri ma alia piripiri kaniku ndi nduru trai geri azita erini 'diyi vusi azini otita erini 'diyi ma aliasi ku.

2. Azi ageyitema fezuri: le gamete ma atri 'ba azi 'diyi ('ba yi, tujara 'ba yini 'diyi amuti yi) fizu e'yo 'ba yini drilembo yiniri ma ayiko isuzu ri ma alia ci.
3. Azi e'yo leleri 'yezuri: le gamete ma si azita azini ma oti otitaa yi e'yo 'ba yini drilembo yiniri ma ayiko isuzuri ma azakozu.

Drilembo alu alu be, azi 'ba alu alu ni 'diyi vini ci. 'Di ece kini le 'ba alu alu ma zu ayiko drilembo ini esuri vileri erini azi lele drilembo nderi ma ayiko isuzu 'diyi 'yeria. 'Diri 'yezu eri le 'ba azi ma eza drilembo 'ba azini niri erini drilembo 'i vileri ma ayiko zuria ku.

Ecetasi:

Driwala e'yo nzezuri - eri azi 'bani e'yo ada nzezu

Drilembo alata ruani esuzuri - 'ba azoruri ni atizu ra, eri azi erini aro 'bani fele 'diyi okizu kile 'bani ecelerile.

E'yo fepi 'bani drilembo 'baniri esuku woro ku 'diyi

'Ba econi sawa azinisi drilembo 'bani 'diyi esu dria ku asisile 'diyi si:

- i) 'bani ecozu drilembo 'ba azi 'diyini 'diyi ma tambazu beni
- ii) 'bani alata o'bi yiniri ma tambazu beni
- iii) 'bani adriza onyiru o'bi yi ma eseleari ma tambazu beni
- iv) asianzu pi ma tambazu asi egbe be, e'yo azi 'diyi pie.

Gamete ka ayiko 'bani zu drilembo 'bani ma aliari pi ma omgbo omvi e'yo 'bani lezu drilembo 'baniri ayuzu azi ngazu aniri be ra, eri 'diri 'ye e'yo azi ndu 'bani ecole 'yele ra nini ovuzu yori ma e'yosi, azini 'ba eri 'ye azita 'diyi ma palaa:

1. Le e'yo 'bani drilembo 'da atrizuri ma ovu azitaa ma alia ci azini 'ba ma 'ye eri kile azita ni atile rarile le.
2. Le e'yo 'bani drilembo 'di atrizuri ma ovu e'yo azitani leleri' azini orodriniri ma ovu 'ba driani.
3. Le asisile 'bani drilembo ndri atrizuri ma 'ye 'i ecekokoru ra.
4. Le e'yo 'bani drilembo 'da atrizuri ma ovu e'yo ci 'bani eco 'ye e'yo 'da ma azakozuri'i ka. T
5. Le 'ba ma 'ye eri egata kokoru kaniku opendus ku

Alata ruani azini drilembo 'ba adaniri

Drilembo 'baniri eci 'i alata ruaniri be geri ngosi ya?

'Ba eco e'yo alata ruaniri pini yi ecizu drilembo 'ba adaniri beri ece geri ndu ndu susi: 'bani drilembo 'baniri fezu 'ba dri kurini alata 'ba ma ruaniri ezara; alataa ruaniri ma ako eco fe 'bani 'ba yazu ndu azini drilembo 'baniri ni 'i ezazu ra; alata 'ba ma ruani capikuri dri 'ba eco drilembo 'bani 'diyi ma azi yi a'i 'ku ra, azitaa azini otitaa alata ruani ma dria dri fupi ku 'diyi eco vini fe 'ba azi yini drilembo yini 'diyi esuzu kura.

'Bani drilembo 'baniri atrizu ciri ni alata 'ba ma ruaniri ezara:

- 'Ba ka 'ba yi dri drilembo yi alaru esuzuri atri ci, eco fe yini azo kile sui azini kolera pile 'diyi esuzu ra ;
- 'Ba 'bani enza 'diyi eco e'yo ewaru esu alata yi ma ruaniri ma alia ra;
- Ngiringiri 'yele oku yi ma rua ('ba obizu lazu okposi, ngiringiri aku alia) 'diyi eco alata yi ma ruaniri ezazu ra;
- E'yo a'bini 'ba ma rua ebi 'bapi ('bani oku yi ma rua okuniri olizurile) 'diyi eco fe mva osizani ecazu ewaru ra.

2). Alata ruaniri ma ako eco ayamandu eji azini eco fe 'bani drilembo 'bani 'diyi ezazu ra:

- 'Ba eco 'ba yi ma omini yi ezazu ra 'diyi ya pari azi ngazu 'diyi ma alia ndu ('bani yi dri azi ogazusirisi) ra.
- 'Ba eco 'ba azo ondrindriani be 'diyi dri drileba aro esuzu geri inisuarenisari ri atrizu ci, kaniku 'ba eco atri yini anzi tizu ra, e'yo azi 'diyi be
- 'Ba eco 'ba bile kokoru 'diyi ya ndu e'yo azakoma fezu alata ruanisi 'diyi ma alia ra 'ba azini ka ovu e'yo ojazu yi dri yoria. .

3). 'Bani ecozu drilembo 'bani 'diyi ma azi a'izu ku agbari alata ruani ma akosiri:

- Mvaa azoni ndele kayi, azini a'api vaalesi gbolo dria ogogori econi musu sukulua ku ani econi drilembo onitaa esuzuri esu ku. Geri alu 'disi, anzi 'bani yi dri nyaka fezu kililiru ku 'diyi nga ri abiri ta sawa yini ovuzu sukuluaria 'i ani econi asi 'ba onita yiniri ma dria ku azini econi e'yo va ku;
- 'Ba eco 'ba azo edianiri be 'diyi dri drilembo azi ngazuri atrizu ci, a'disiku 'ba azi e'ipiru 'diyini 'yezu orisi 'ba afa ni o'be o'be 'dileri dri azi fezurisi;
- 'Ba mvaa eri ma tipika yini ovuzu azo ondrindrianiri be azini tipika nde yini ecozu azi ngazu kuri ma drilembo azi nzizaru ngazu kuri eza fezu yini ecozu onita esuzu kililiru ku.

4). Azita azini otita e'yo alataani ma dria okpo capi ku fepi drilembo 'bani 'diyi ma azi ma eza yi ra'diyi:

- Azita gameteni 'bale oku okporovuru 'diyini aro azo ondrindrianiri ni esuzu lu pari opezaru ma aliari ni drileba 'ba azo nde be ecopi capi pari 'bani aro 'diyi fezu 'diyi ma alia ku 'diyini ecozu aro nde 'diyi esuzuri atri;
- 'Ba eco azo azi yi atizu lu pari 'bani aro fezu sendesi a'dule 'diyi ma alia ovuni pari o'bi yini aro esuzu 'diyi ma alia ku. 'Di ece kini 'ba aro esupi 'pari 'bani o'bi yi dri ageyitema fezu e'yo alatanisi ajekokoru 'diyi ma alia 'diyi dri 'ba eco azakoma aro orodriru 'diyi esuzuri fezu ku ra, 'di drilembo 'baniri ezazani;
- Azita e'yo alataa ni ma dria aziri eri 'bani azo ondrindrianiri o'bizu sawa azini ma vutia sawa azini ma vutia pari arojoru 'diyi ma alia. 'Ba azi ngapi arojoa 'diyi ka ovu avaru 'ba yi ma rua azo ondrindrianiri o'bizu 'ba nde yi zikokoru, 'ba 'da drilembo 'ba 'bani o'bile 'dayini e'yo yi ma rua 'diyi 'bazu inzitaru azini zizaru 'diyi eza.

Drilembo ovuzu alataa ruani beri eri a'duni ya?

DRILEMBO OVUZU ALATA RUANI BERI:

"E'yo 'bani alata ruani orodriru turi esuzuri eri drilembo 'ba adani ta siipi 'ba drianu ovuzu yi be opendu suru si, e'yo politikinisi, lonyi si azini a'ata 'ba yini a'azu yi ma eselearisiri kokoruri i"

Le gamete ma o'ba azita yi otita azi 'yezu 'diyi be drilembo ovuzu alataa ruani beri otuzu. 'Diri nga fe azakoma fele e'yo alata ruanisiri ni ovuzu ci azini 'bani eri esuzu ewa kokoru sawa were ma vutia. Eri le 'ba ma ega e'yo geri azo atrizuri ma dria azini a'ata alata runi onyiruri beri otuzuri ma dria ra. Ani, amani alataa ma efi ecezuria, ovuni lu orodriru amani e'yo nzezu pari azakoma alataniri esuzu 'diyi ma dria a'dule ku te eri vini orodriru'bani e'yo nzezu e'yo o'bi eselea alata 'ba ma ruaniri ezapi 'diyi ma dria indi. – ama e'yo 'diyi omve e'yo orodriru 'bani ecozu alata ruani esuzu 'diyi.

Drilembo alata esuzuri ma esele ndu ndu 'diyi

E'yo drilembo alatani esuzuri eci 'i e'yo kulu kulu su 'diyi be: azakoma alata esuzuri ni ovuzu ciri, erini ovuzu ewakokoru esuzuri, erini ovuzu aje weresiri azini ma ovu azakoma onyiru ni. E'yo 'diyi orodriru tu 'ba ka le drilembo alataa niri esu raria.

1. Azakoma ni ovuzu ciri: Le alata o'bi yiniri pi pari o'bi yini ageitema eszu e'yo alatanisiri pie, afa azini azakoma fele e'yo alatanisi 'diyi pie azini otita azakoma fezu 'diyi pie 'diyi ma ovu dria ci azini omgbo capirarisi.
2. Azakoma feleri ni ovuzu ewakokoru esuzu: Le pari 'bani azakoma alatani 'diyi ezuzu dika afa azini azakoma fele'diyi ma ovu ewakokoru 'ba drianu esuzu ayamandu kokoru, pari 'bani engazuri ngua yari kokoru, azini lonyi 'bani ayule eri esuzuri ma ovu 'bani ecole ajeni ofezu rari'i.
3. Azakoma feleri ma ovu ewakokoru casu alenia: Pari 'bani azakoma esuzu e'yo alatanisi 'diyi, afa azakomaru 'diyi pie azini azakoma fele 'diyi pie dria ma ovu onyiru azini ma obi azita 'bani azi ngazu arojoa onyiruri ma vuti, ma ovu geri

4. Onyi azakoma felerini 'diyi: Le pari 'bani azakoma esuzu e'yo alatanisi, afa fele alataa otuzu'diyisi azini azakoma ndu ndu fele 'diyi pie 'diyi ma ovu dria onyiru geri sayanisini atilerarisi azini azi ngaza arjoari ni atile rarisi.

Drilembo alataa esuzu azitaa wudrikurusiri ma aliari

1. Drilembo alataa esuzu 'bani e'yoni ecezu azitaa drilembo 'bani wudrikurusi omvele mundutisi Universal Declaration of Human Rights ruri ma aliari.

Azitaa drilembo 'banirini omvele mudutisi Universal Declaration of Human Rights (UDHR) ruri ma esele 25 ri ece kini 'ba dria ovu drilembo be ovuzu idri onyiru ta siipi 'bani ovuzu alataa ruani be rari be azini a'ata onyiru 'ba ma ngulupi dri azini aku 'bani engazuri driri be. Afa idri azini a'ata onyiru 'diyi fepi 'diyi ma azi yi 'dinile; nyakani, sutaani, joni azini ageyitema fele arosiri'i, azini azakoma ndu ndu fele e'yo yi bipi a'ata 'bani o'bi eselearisi 'diyi azini drilembo ageitema esuzu sawa azi ni ovuzu yorisiri'i, azo ma e'yo siri 'i, 'bani ovuzu aco berisiri 'i, 'bani agupi kaniku oku avizu rarisiri 'i, de ma e'yosi kaniku e'yo azini ci 'bani

Azitaa drilembo alata 'bani ma e'yo onepi wudrikurusi 'diyi

- The 1965 International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination: art. 5 (e) (iv);
- The 1966 International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: art. 12;
- The 1979 Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women: arts. 11 (1) (f), 12 and 14 (2) (b);
- The 1989 Convention on the Rights of the Child: art. 24;
- The 1990 International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families: arts. 28, 43 (e) and 45 (c);
- The 2006 Convention on the Rights of Persons

E'yo drilembo 'ba adaniri ni Azitaa Ugandaa 'diyi ma aliari

- a. Azitaa karisi e'yo alataaniis II ri: 'Di azitaa amboru Ugandaa 'dia e'yo alataani ma driari'i. E'yo ndreza azitaa 'diriniri eri ovuzu ongulumu rua alia alaru azini azi ngapi orodri ofuzu angiri fezu lonyi o'bi yinirini tuzu azini karini zozu aniri 'i. Asisile eriniri eri 'ba driani alataa ruani onyiruri esuzu Ugandaa, 'ba driani ani ovuzu alataa ruani be azini idri azi ngazu onyiruri be beni. Azitaa 'diri mu vini drile 'yozu kini eri azi Azita Kari Uganda vileri pini Azitaa 'ba azoru 'diyini Ugandaa ri be driceza fezu 'bani azita alatani 'diri 'bazu 'yeta alia.

Azitaa 'diri a'i kini 'ba azi ngapi arojoa 'diyi azi nga kile azitaa yini azi ngazurini atilerile, e'yo adasi azini yi e'yo orodriru 'diyi ma vuti obi ekile amuti yini azi 'ba ni 'diyini atilerile.

- b. Azitaa Kari Uganda vileriniri: Azita kariniri awini e'yo azini 'ba ima ngulupisi a'dule 'dini drilembo alataniri ma dria ku, te eri e'yo nze drilembo alata esuzuri ma dria geri azita azi 'diyi ma aliari:
- Asisile XIV(b) ece e'yo azi karini nezu kini 'ba dria Ugandaoru 'diyi esu ayiko azakoma fele e'yo alataa nirisi 'diyini ra ri ma dria;
  - Asisile XX ece e'yo asi feza Kari ni e'yo onyiru azini azi ngapi rari 'yezu nezu kini 'ba fe azakoma e'yo aronisi orodriru tu 'diyi o'bi yi dri rari ma dria;
  - Azita 39 ri ati ra kini eri drilembo Ugandao dria ni ovuzu angu alaru ma alia azini onyiruri ma alia;
  - Azita Kari 'di vileri ma esele 21(2) ri ece kini le 'ba ma ya 'ba azini e'yosi ndu ku;
  - 'Ba le kari 'di ma mba oku yi ma ta drilembo yini 'diyi be, le 'ba ma 'du e'yo yini ovuzu ndu azini anzi osizu azini yi ma tambazuri okporu. 'Ba 'diri esu azita 'di ma esele 33(3) ri ma alia;

- Azitaa kari 'di vileri ni ageyitema fe anzi yi dri ra. Esele 34(3) azita Kari'diri vileri ece kini le 'ba ma ondu mva azini e'yo aro esuzurisi ku, o'bazu 'da ma dria, esele 34(4) azita 'diri vileri ece vini kini eri driwala anzi yini ageyitema esuzu e'yo 'bani yi onduzu yi bipi a'ata o'bi eselearisi azini e'yo lonyinisi 'diyisi azini kini le 'ba ma fe yi dri azi pari azi ngazu ecopi alata yi ma ruaniri ezapi ra 'diyi ma alia ku;
- Azita Kariniri nze vini e'yo 'bani o'bi yi dri drilembo azi 'diyi fezu dria ku agbari 'bani lezu alataa o'bi yiniri ma tambazurisi ri ma dria. Azitaa 'di ma esele 26(2) ri ece kini 'ba eco 'ba azini dri drilembo ovuzu afa beri atrizu ra agbari asisile lezu alataa o'bi yiniri ma tambazurisi;
- Geri alu 'disi, azita Kariniri ma esele 23(1) d ma alia, 'ba eco 'ba azini dri drilembo ovuzu driwala e'yo ima asini lele 'diyi 'yezuri atrizu ra azo 'ba obipi tu 'diyi atrizu azo otipi 'ba ma rua oti 'diyi be.

Azi gameteni drilembo alata ruani esuzuri ma aliari

Drilembo ovuzu alata ruani beri, kile drilembo azi 'diyi le dria, eri azi fe gamete dri esele na si. 'Diyi azi inzita fezu, ageyitema fezu azini e'yo lele 'diyi 'yezu 'diyi.

1) Azi inzita fezuri ece kini eri azi karini drilembo 'ba yini alataa ruani esuzuri ezazu 'yeta erini 'diyisi ku. Ecetaa ni 'diyi ma azi:

- Le kari ma ku e'yo 'ba yi dri azakoma fele e'yo alataanisi 'diyi fezu opezaru kaniku 'ba azi 'diyi onduzu ani onduri ja, le 'ba dria ma esu azakoma 'diyi tro tro, 'ba aruru 'diyi pie, 'ba'bani su sawa weresi joa 'diyi pie, ongulumu kalafe be were 'diyi pie, 'ba apapi yi zizu e'yo ewarusi 'diyi pie dria;
- Le kari ma ku e'yo o'duko killiluru 'bani ecele ecele o'bi yi driri ma alia e'yo azi yi kuzu amve, o'duko tambazu ci, ecezu ku kaniku o'duko inzoru ecezu akasiri ja, ecetasi e'yo imbata fezu a'ata agupi yini oku beri ma dria 'diyi o'duko ecele drinia 'diyi be.
- Azi ageitema fezuri ece kini eri azi karini ecozu 'ba drilembo 'ba azi 'diyini 'diyi ezapi 'diyi atrizu. Le kari ma esu geri 'ba fipi e'yo yini ku 'diyi ma alia kaniku drilembo alataa 'ba azi 'diyini ni 'diyi ezapi 'diyi atrizu ra. Ecetaa ni 'diyi ma azi:

- Le gamete ma e'do azini ma 'ba okpo e'yo 'bani afa azi ngazu arojoa 'diyi ozizu azini aro yi ozizuri atrizu ci;
- Le gamete ma ne killiliru kini 'ba azi ngapi arojoa 'diyi esu onita ta siipiri rari ra, ondua e'yo 'yezu 'diyi pie azini adriza onyiru ta siipi azi tia rari pie.
- Azi e'yo lele 'diyi 'yezuri ece kini le gamete ma ko azakoma e'dazu kini 'ba yi esu ayiko drilembo yini 'diyisi ra, eceta 'dia 'diyi ma azi:
- Le gamete ma su mile e'yo esele cozaru geri azakoma fezu pari alataa ruaniri esuzu 'diyi ma alia 'diyi ma azakozu, afa afaru alataa ruani fezu 'diyi pie azini azakoma fele 'diyi pie geri afa o'bi yini 'diyi awazu pari kaniku ongulumu 'bani kule e'yosi vile kari 'di ma alia 'diyi dri indirisi;
- Le gamete ma otu 'yeta orodriru alataa ruani fezu 'diyi azini ma eku o'duko killiliru 'diyi;
- Eri vini azi gameteni azita yi o'bazu 'bayini ecozu drilembo yini alataa ruani esuzu 'diyi amazu beni.

AZI OKPORU 'BANI E'YO MA AZAKOZU MBELERU 'DIYI

Drilembo ovuzu alataa ruani beri ma alia azi azini yi ci 'bani ani ecozu e'yo ma aza kozu mbeleru ovuni 'bani tezu e'yo 'yezu drivusi ka 'diyi ku:

- Anzi yi osozu aro 'bani azo 'ba obipi 'wara 'wara 'diyi atrizurisiri;
- Geri 'bani ayu azo efupi wakakaru 'diyi atizu azini atrizu 'diyi;
- Aro orodriru 'diyi (WHO's Action Program on Essential Medicines);
- Tambaza fele e'yo yi bipi rua ma esele tizuri be 'diysi 'diyi, e'yo ayia yini ovuzu anzi be alia azini osizu 'borisi 'diyi si 'diyi azini tambaza alata anzi yinirsi'diysi;
- Ageitema orodriru tu e'yo alata nisi 'bani e'yo ni ece Alma-Ata Declaration ma alia 'diyi;
- Azakoma esuzu pari alata ruani esuzu 'diyi ma alia opendu kokoruri;
- Pari, afa azini azakoma e'yo alatanisi 'diyi awazu dria tro trori;
- Le gamete ma esu geri azini ma 'ba otitaa alataa o'biyini karisiri ma e'yosi, azini otitaa 'diyi ma eci yi e'yo azo efupi wakakaru 'diyi ma aza kozu 'diyi be, azini ma 'ba asi alataa ongulumu driariniri ma dria.

Driceza

Driceza ma efi kini: geri egata 'duzu azini geri 'bani egata 'bani 'dule 'diyisi azi ngazu (kaniku azi ngazu kuri)

Driceza onyiruri le 'ba ma esu geri ndu ndu, 'bani nga ayu sawa ezuuru azini azi ngapi ti ecita gamete pi ma eselea kari anzi yi berisi azini 'ba ongulumua 'diyini ovuzu alenia amuti o'bi yini 'diyi be indiri'i.

Geri driceza pini yi ecizu drilembo 'bani 'diyi beri

Driceza onyiruri pi eci yi drilembo 'ba adani 'diyi be tualu. Azitaa drilembo 'ba adaniri ni pa sozu drinia 'diyi e'yo orodriru 'diyi ece gamete yi ma dricezu azi ngaza yini ma alia 'ba azi ngapi polotikia azini ongulumua 'diyi be.

Azitaa drilembo 'ba adaniri ni 'diyi azitaa azi ngazu 'diyi o'ba azi'ba yini ecozu azi pamvu yini 'diyi andrizu. Azitaa drilembo 'ba adaniri ocepi 'diyi otita 'ye driceza onyiruri fezu: yi eco atita fe zotaa azitaa sizurini, azitaa o'bale 'diyini geri sende awazu 'diyini azini e'yo azi 'diyi be.

Geri azinirisi, driceza onyiruri kokoru, 'ba econi inzitaa fe azini ageyitema fe drilembo 'ba adaniri dri eri eza kokoru ku.

'Bani e'yo drilembo 'ba adanirisi azi ngazu ra, le e'yo dria 'yele drilembo 'ba adaniri otuzu 'diyi ma ovu onyiru. 'Di ma alia indiri, kokobi azitaa otizu 'diyi ma ovu onyiru, amuti e'yo drilemboni ma azi ngapi 'diyi ma ovu onyiru, azini e'yo dricezani onyiru yi eci pi drilembo azini e'yo o'bi yini lele 'diyi beri ma ovu ci.

'Bani azakoma fezu o'bi yiniria, e'yo ojataru driceza onyiruri ma alia ecapi drilembo 'ba adaniri ma drilia oko 'diyi fe karini azi erini afa o'bi yini orodriru ecozu ageyi tema fezu drilembo 'ba adaniri dri 'diyi 'yezu 'yetasi. Yi ma azi, drilembo onita fezuri'i, alataa ruani fezuri'i azini nyaka fezuri.

E'yo ojataaru 'diyi ma azi geri azi pamvu andrizu 'diyi azini e'yo 'yele mgboru 'diyi, azitaa e'yo a'bini orodriru 'diyini 'bani ani nezu killiluru ra kini o'bi yi esu azakoma 'ba drianilelera 'diyi ra azini o'bi yi esu geri 'ba drianilelera ecozu ovuzu e'yo egata 'duzuri ma alia indiri rari'i.

Esele ndu ndu driceza onyirurini 'diyi

Ovuzu e'yo alia indiri: agupi azini oku yi idiafe driceza onyirurini 'diyi. 'Ba eco ovuzu e'yo alia indi geri 'bani e'yo 'yezu pi 'yerisi, kaniku geri amuti yi vurisi kaniku 'ba 'bani opele pa sozu 'ba paria 'diyi vusi.

E'yo atizasi: 'Ba e'yo 'yepi azini egata 'dupi ongulumu ma alia 'diyi tre. Driceza onyiruri ma alia, le 'ba ma eci egata 'ba ndu ndu 'diyini 'diyi tualu 'bani ecozu e'yo 'ba driani atile ongulumuani 'diyi 'duzu azi ngazu'i. 'diyi e'yo dria ovupi onyiru 'ba dria ongulumua 'diyi dri azini geri kililiru 'bani ecozu yi ma azakozu 'diyi.

E'yo 'yezu mgboruri: E'yo 'yezu mgboruri ma efi egata 'duzu azini egata 'duleri 'bazu 'yeta alia geri erini azitaa vuti obizurisi. Efini vini kini 'ba o'duko dria ece mgboru 'ba dria egata 'bani 'durini bile ra 'diyi dri azini yi eri esu kililiru geri 'yini eri vazu ewakokorurisi.

Azi pamvu ecezu mgboru: Azi pamvu ecezu mgboruri eri e'yo orodriru tuni driceza ma alia. Le 'ba azi ngapi amuti gameteni ma alia 'diyi ma ece lu azi pamvu yini 'diyi o'bi yi dri azini 'ba e'yo mileru 'diyi dri ni a'dule ni ku, te 'ba azi yi ma ngulupini ngapi 'diyi ma ece vini azi pamvu yini 'diyi 'ba azi ongulumuni ngapi 'diyi be indi. Azi 'bani ngaleri ma pamvu ecezu mgboruri econi 'i 'ye ku 'ba ka e'yo dria 'ye ozizaruria.

E'yo 'yezu sawa kililirurari: Le driceza onyiruri ma alia, amuti yi geri yini e'yo 'yezu 'diyi be ma fe azakoma 'ba dria e'yo drileru 'diyi dri sawa kililiruria.

Azitaa ayuzu: Driceza onyiruri ma alia, le otita e'yo lizu 'diyi ma ovu kililiru azini 'ba ma li e'yo liza opendu kokoru. Eri vini le 'ba ma

mba drilembo o'bi yiniri ma ta kililiru, tutunisi 'ba e'yosi vile vileru 'diyini 'diyi. 'Bani ecozu e'yo liza lizu opendu kokoru ra, eri le 'ba ma ayu 'ba e'yo li'ba yi ma ngulupisi ndu 'diyi azini polisi onyamataru onyapi ku 'diyi.

E'yo 'yezu onyiru azini kililiru: driceza kililiruri le 'ba e'yo 'yepi 'diyi ma 'ye e'yo kililiru azini geri e'yo 'yezu 'diyi ma ovu onyiru yi ma nga ani ovu orodriru ongulumu'bani e'yo 'yezu yi dri 'diyi dri beni azini 'ba ma nga ani afa were 'bani eco ayu ra 'diyi ayu geri kililirusi beni. E'yo 'yezu kililiru driceza ma aliari ma efi kini 'ba afa 'bani ovuzu yi be ci adroni o'bale ni 'diyi ayu kililiru azini 'ba angu 'ba ageyiari ma ta mba.

'Bani 'ba dria 'duzu tro tro azini 'ba drianu ovuzu e'yo alia ci: A'ta ongulumuni onyiruri so pa e'yo 'ba dria ongulumua 'diyini etumuzu kini yi ovu azi be ongulumu ma alia azini yini etumuzu kini 'ba gbu yi e'yosi ongulumu walaruri ma aliarisi kalaa kuri'i. 'Di le amuti dria ongulumu ma alia 'diyi, te tutuni 'ba ecopi yi ma azakopi ceni ku 'diyi ma esu drileba idri nyaza yiniri otuzu azini tani mbazu indi.

E'yo fepi o'bi yini ovuzu e'yo alia indi ku 'diyi

E'yo o'duko idrizani ovuzu ewaruri pi, nizu afa sizu azini lazu kuri pie azini aniako pie. 'Ba e'yo dria gamete ni azitaa palaa 'diyi 'ye mundutisi. 'Ba kokobi e'yo gameteni sizu 'diyi si dria mundutisi. Te, 'ba ongulumua 'diyi ma pari nini afa sizu azini lazu kililiru ku. 'Bani ecozu cazu yi vu o'duko be ra, eri le 'ba ma oja e'yo nderi yi dri oja dika 'diri e'yo yini te 'yezu ovuzu e'yo alia aliru indiri ma dri atri e'yo onyiru yini te eco 'ye yi ka te ovu e'yo alia indi 'diyi pie. O'bazu 'da ma dria, 'ba ecopi o'duko esupi geri redio ma aliasi, gazeti ma driansi azini afa osile oli aliasi 'diyi ma aliasi 'diyi tutuni lu 'ba onita be 'diyi 'ba a'api tawunia 'diyi be a'dule. 'Diri 'ba karakara ku e'yo dricezaniri ma alia amve.

Kalafe 'ba yiniri ni ovuzu wereri: 'Ba ongulumua 'diyi ma pari muni pari o'bi yini yi okuzu 'bani ani yi ma egata zizu e'yo si 'diyi ma alia ku. Ani 'ba were yi lu mu egataa 'du 'ba alifu alifu ma paria ni.

'Bani otitaa/ azitaa gameteni 'diyi vazu kuri. E'yo 'ba yini otita gameteni e'yo 'yezu drivusiri vazu kuri ni fe omgbo kari 'ba yini azi ngazu azini orodri azi yini ngaleri vileri ni esizu ele. 'Ba di lu 'ba were e'yo ni 'ba ra 'diyi ku ovuzu e'yo o'bi yini ecozu ovuzu alenia dria indi ku 'diyi ma alia 'i a'dule.

Anyamgbolo. E'yo o'bi yini o'bi 'ye 'diyi ma talasi ti, 'ba 'bani ozi 'diyi 'yo kini anyamgboloni fe e'yo efupi azita 'bani o'bale 'diyi ma alia 'diyini ecazu efi kokoru azi 'bani opele 'yezaru 'diyi be a'dusiku 'ba anyamgbolo be 'diyi geri onzi 'diyi ayu 'ba gamete ma mileru 'diyi ma asisile ojazu te.

E'yo politikiniri ni e'yo ma ale osazu. 'Ba politikini 'diyi ma ava lu lezu afa esuzu yi ma ngulupini azini esele coza yini co e'yo patinisi 'diyi e'yo 'bani lele 'yele 'diyi ma ale osa azini eri asisile o'bi yini te lezu ovuzu e'yo alea indiri oja fezu e'yo driani ecazu yi ma afaru. E'yo 'disi, o'bi yini te ecozu e'yo kililiruri 'yezu azini egata kililuru 'diyi fezu 'diyi ma paria e'yo driani eca e'yo politikiniru azini otita politikini 'diyiru.

'Bani lezu 'ba ma fe 'bani afa ci ka 'ba ovu e'yo alia indi ndori. Alio ma e'yosi, 'ba ongulumua 'diyi ma azi yi le 'ba ma fe yi dri afa azi cika yi azi gameteni nga ndo. 'Di e'yo alu fepi 'ba yini muzu e'yo gameteni 'diyi ma alia kalafe weresiri'i.

E'yo 'ba yini ovuzu asisile alu kokoruri. E'yo 'bani lezu 'ba dria ongulumua 'diyi ma a'a e'yo politikini ma alia indiri pi e'yo 'ba yini le ongulumua 'diyi ma kalafe angiri turi be yi fe ngiringirini efizu 'ba ndu ndu 'diyi ma eselea ongulumu ma alia. Abala 'ba yini 'ba azi awazuri ni fe yini fizu ngiringiri onzi 'dileri ma alia.

Rua yaza azini 'bani lezu afa esuzu mbeleruri. 'Bani lezu 'ba dria ongulumua 'diyi ma ovu e'yo ma alia indiri ni fe 'ba yini asi'bazu afa esuzu mbeleru azini egataa yini 'diyini ecozu azi ngazu mbeleru. E'yo egata 'ba yini 'diyini ecozu yi 'yezu sawa yini egaleria kurini yi dri okpoako fe e'yo yini ecozu ovuzu e'yo alia indiri ma ava ni otizu yini ra azini 'ba econi ani ovuzu e'yo vile 'diyi ma alia indi ku.

'Bani azi yi 'duzu 'ba ma afaru kuri. Sawa azinisi, 'ba ongulumua 'diyi ega kini e'yo ongulumuni 'ye 'diyi azi gameteni. Yi econi di ani ava 'ba ovzu azi 'diyi ma alia indi ku. 'Ba azi ngapi ofisia 'diyini ofisi ayuzu geri onzisiri. Sawa azinisi, 'ba 'bani azi fezu yi dri o'duko esuzu o'bi yi vu 'diyi 'bani asi e'yo o'bi yini 'yo 'diyi ma dria ku dika yi azi nga geri yini lele 'diyisi.

E'yo suru suruniri. 'Ba 'duni egataa 'ba ongulumua 'bani ega kini yi 'ba amveleru 'diyi 'diyini okporu ku

Afa 'bani ayu azi pamvu andrizu demokurasi Uganda vile eleleruriari

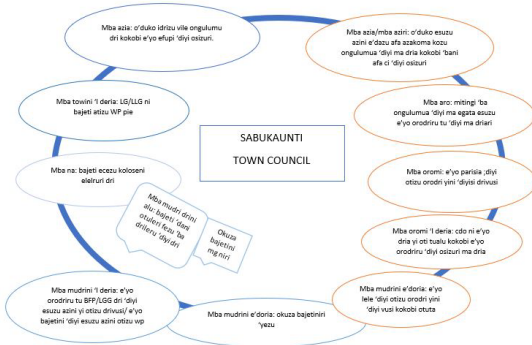
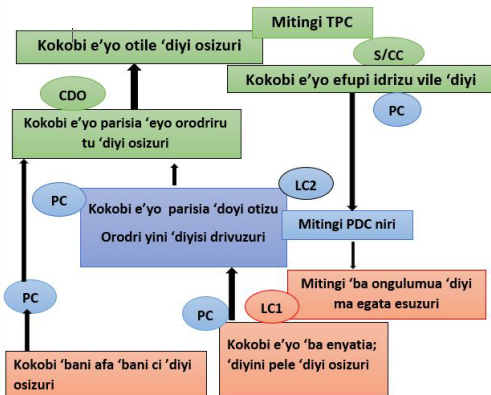
1. Baraza: Baraza 'di e'yo Kiswahili sini. E'yo nde ma efi kini okuta ongulumuniri, 'ba eri ayu 'ba yi ma mile ozizu, e'yo ongulumu obipi 'diyi ma azakozu, o'duko orodriru'diyi ecezu, kari anzi yi dri drileba fezu e'yo ewaru 'diyi esuzu azini geri yi ma azakozu 'diyi ecezu. Eri vini okpo fe kari anzi yi dri azakoma kililiruri a'izu azini azi pamvu azi ni 'diyi andrizu azini o'duko eceza otuzu otita gameteni 'diyi ma dria.
2. 'Ba yini ovuzu e'yo alia indi trai geri Local council asiri. Aga di ca eli kaliri 'dipi 'bo, 'ba ebi e'yo 'ba yini ovuzu gamete ma alia indiri ayu tutunisi enyati Ugandaa 'dia 'diyi ma alia geri elusii alu aliarisi (LC1). 'Ba enyatia membaru 'diyi ma azi yi 'ba dria eli 18 si muzu drile a'api angu 'da ma alia 'daa 'diyi. Geriko 'ba mudri 'bani opele mileru 'diyi vusi (LGA 1997, Sec 47(2), eri azi driceza enyati vilerini azitaa ma ta mbazu, azi 'bani 'ba ma azakozu ceni 'diyi ma eti e'dozu azini yi ngazu, azini driceza 'diri o'duko oji engazu local council eleleru 'diyi vu cazu oruleru 'diyi vu dika engazu oruleru 'diyi vu esizu elelru 'diyi vu.
3. 'Bani ripoti Score-cards ru 'diyi ayuzu e'yo o'bi yini ovuzu driceza ma alia indiri ma aliaru. Score-card eri afa 'bani ayu afa azini azakoma fele 'diyi ma orodri ngopi yari amazuri'i. 'Ba eri ayu geri fezu 'bani azi pamvu koloseni gamete eleleruria 'diyini 'diyi andrizu, 'bili e'i koloseni ni 'diyi ma azi pamvu pie, anzenzea e'i vile azi pamvu 'diyi be dika memba koloseni ni 'diyi vile 'diyi pie nezu azi ngaza yini politikiaru ngole yari. Kokobi 'diri e'yo nze azi ngaza koloseni gamete eleleruria 'diyini ma dria dria.
4. O'bi yini ovuzu e'yo otita 'yezu 'diyi ma alia bajeti 'yezu 'diyi be indiri. 'Ba fe okpo gamete eleleru 'diyi dri otita 'yezu azini bajeti gbazu ra te le otita azini bajeti yini gba 'diyi ma ece e'yo gameteni asi 'bazu yi ma dria okporu karisi 'diyi asisile azini otita yini karisi 'diyi be indi.

Nyafe 'bani ayu bajeti 'yezu 'diyi

- Otita omvele mundutisi The District/Urban Local Government Development Plan (DDP), ruri eri afa 'bani ayu disitrikitia/angu tawuniru 'diyi ma alia otita 'yezu ri'i. Eri otita gamete eleleru 'diyi vile 'diyi eci otita arakala ndu ndu 'diyi vile 'diyi be tualu.
- Kokobi omvele mundutisi The Local Government Budget Framework Paper (BFP) ruri ni e'yo ece gamete eleleru vile bajeti eli 3 niri ma dria, dika eri azakoma ko nezu kini egata 'bani 'dule bajeti ma dria 'diyi ece e'yo asisile e'yo drile 'diyiniri ma dria.
- Bajeti, tualu otita eli aluniri be, yi tualuru eca otita azi ngazu azini lonyi ayuzu eli vilerisiri ru.

E'yo 'bani lele 'bani ecozu bajeti 'yezu kililiru ra 'diyi a'duni ya

- 'Bani bajeti edezu, 'ba yi e'yo ale yi ma eselea azini yi ati ovuzu e'yo bajeti edezuri ma alia indi yini ecozu ani bajeti edeleri pi 'duzu bajeti 'bani atile 'bori be yi ma afaru;
- 'Ba otita 'ye drivusi azini e'yo orodriru tu 'diyi ngoyi yari vusi azini afa 'bani le le ayule 'diyi ngoti yari vusi, dika 'ba 'diri 'ye 'bani e'yo 'bani lele 'diyi pezuri ma vutia.
- Le afa 'bani 'bale otitaa ma alia ofuzu 'diyi, azi 'yele 'diyi, azini otita afa 'bani ayule eli aluri ma alia 'diyini 'diyi ma ovu dria kililiru azini 'ba ma esu yi ra.

E'yo vazu gamete eleleru Ugandaari ma dria

Otita gamete Ugandaari vile 'diyi awa yi esele irisi gamete agagaari 'i azini gamete eleleru'i. 'Ba oti gamete eleleru ma eti e'dozu azitaa kari Uganda vilerini 'bani sile eli 1995 siri ma capita mudri drini aluzuri ma alia.

Otita gamete eleleruniri eci'i azitaa gamete ni driceza ni e'dozu ele, 'bani okpo dricezaniri awazu azi dricezani'diyi be gamete agagaari pi ma eselea gamete eleleru 'diyi beri be. Azita kari Uganda vilerinirisi disitrikiti eri esele eleleru gamete eleleru 'diyini azi ngazuri'i, azini yi azi nga kile paliamenti ni ecelerile.

Le gamete eleleru 'diyi ma ne kililiru kini 'ba otu azi yi opi nyaza pie ra azini 'ba fe yi azi'ba eleleru 'diyi dri ra.

'Ba 'diri 'ye nezu kililiru kini 'ba yi e'yo egata 'duzu 'diyi ma alia ci. 'Diri nga fe driceza gamete eleleruririni ngazu ovuzu o'bi yini azini yi nga otita 'ye dika azitaa yi o'ba robia esuzu e'yo ewaru 'ba yi obipi 'diyi ma azakozu.

Gamete eleleru 'diyi azi nga azitaa kari si pi azini eleleru 'diyisi azini yi azakoma fe omgbo yini ecozu fezu raris. 'Ba 'diri 'ye azakoma o'bi yini lele 'diyi ejizu yi vu inyia azini 'ba eri 'ye nezu kini 'ba yi eci yi e'yo driceza karisirini ma alia ra.

Wura driceza gamete eleleruririni Ugandaari

I. Enyati

Amuti eleleru tu Gamete elelerurini azi ngazu Ugandaa'diari eri Enyatini, 'ba eri omve LCI ni. Enyati aluri ma alia, aku yi ma kalafe eco ovuzu ogogo 150 'dipi kaniku 'da ma vutia ra. 'Ba enyati alu alu ma dri cepiri eri LC I 'i azini 'bili e'i LCI niri ni drini ceni komiti memba oromi 'diyi be.

II. Parisi

Parisi ma alia enyati yi ma kalafe yi nde 'dapi. Parisi alu alu ma alia komiti LCII vile 'diyi azi nga ni, komiti 'di ma alia 'bili e'ipi LCI yini enyati parisi 'da ma alia 'diyi vile 'diyi indi. 'Ba LCII ma alia 'diyi di vini nga 'ba azi yi ope engazu yi ma eselea komiti ekizagativu rururu. LCII yi tutunisi e'yo nyakuni 'diyi ma azako azini yi o'bi yi oru azi ndu ndu 'yezu. 'Ba parisi ma dricepiri eri mukungu 'i azini eri azakoma fe e'yo ondua oruri lepi 'diyisi LCII yi dri.

III. Joago

Parisi ma vutia di joagoni. Joago aluri ma alia parisi yi tre. 'Ba opi nyapi joago ma aliari eri joago'i kala e'yo ondua angiri lepirisi 'diyi ma alia azini 'bili e'i LCIII niri pi ekizagative komiti eri vile 'diyi be. Joago ma alia, kooseni LCIII niri vini ci. 'Diri adani paliameniti esele 'da ma alia 'daari'i. Koloseni 'da ma alia, 'ba 'bani opele pa sozu parisi alu alu ma paria 'diyi ci. Pari tawuniru 'diyi ma alia, 'ba joago omve divizoni ni.

IV. Opi

Opi aluri ma alia joago yi tre. 'Ba 'ba azini pe alu engazu joago alu alu ma alia muzu ovuzu Paliamenitia o'bi yi ma paria (MP). Angu tawuniru 'wara 'wara 'diyi ma alia, afa opi leri eri munisipalitini (munisipaliti ma alia divizoni yi kalafe si 'dapi) Ekizagativu komiti LCIII vile 'diyi yi eci ecazu LCIV ru. Yi di ekizagativu komiti LCIV vileri ope engazu yi ma eselea.

Disitrikiti

Disitrikiti aluri ma alia opi yi ma kalafe karakara. 'Ba disitrikiti ma alia dricereruri eri 'bili e'i LCV niri pi 'ba 'wara eri ma palaa 'diyi be. 'Ba 'bani ope koloseni LCV niria 'diyi vini ci. 'Ba yi ope engazu joago dria ma alia azini 'ba azi ondouru ngapi 'diyi vini ci. Koloseni ni agbatara gba bajeti ma dria, yi egataa 'du azini azitaa si. Woko ondua lepiri ma alia, 'ba disitrikiti ma dricepiri eri Chief Administrative Officer (CAO) 'i, 'ba eri 'bapi aziari eri Gamete agagaari 'i. Disitrikiti ma alia dricere dipatimeniti ndu ndu 'diyini 'diyi vini ci. Dipatimeniti 'diyi ma azi onita vileri'i, alataa vileri'i, angu ama ageyiari pini otitaa beri'i. Dipatimeniti 'diyi orodriru e'yo dria orodriru 'diyi 'yezu disitrikitisi ndulu.

Geri oku azini agupi yini ecozu ovuzu driceza ma alia indiri

I) Le 'ba egata 'dupi e'yo lonyinisi 'diyi ma ega e'yo orodri a'bi ndu ndu 'diyi 'bazu e'yo azitaa ni azini otitaa azi ngazu 'diyi 'yezu 'diyi ma alia ra. Amuti oku yini karisi azini oku fiipi politikia 'diyi ma nze e'yo killiluru e'yo lonyiniri ma dria indi.

II) Le 'ba ma o'ba konisitituenisi yi okpo fezu oku yi dri agupi yi be yini ecozu e'yo zizu azi pamvu gameteniri ma dria, drice'ba politikia 'diyini 'diyi pie, disitrikitia 'diyi pie, karisi 'diyi pie wudrikurusi 'diyi pie 'bani ecozu azitaa 'bazu oku yi ma e'yosi beni.

III) Le 'ba drileru 'diyi ma va ajenda oku yini e'yo lonyini ma driari ra. Le gamete ma mile azi ngapi e'yo lonyini be 'diyi ma vaa azini ma a'i egata oku yini lonyi ma driari ra.

IV) Amuti driceza fepi e'yo lonyinisi 'diyi me eci oku yi agupi be dria trai geri yini ovuzu e'yo zotaniri ma alia indirisi.

V) O'duko killilururi esuzu - le 'ba ma esu o'duko killilururi e'yo oku azini agupi yini 'ye yi bipi lonyi be 'diyi ma dria, tutuni agirikicaa, azi 'bani ngale amvua 'bani oya ofezu ani ku 'diyi ma dria, azi 'bani nga akua 'diyi ma dria azini afa 'bani ozile nzila driasii 'diyi ma dria. Le o'duko 'diyi ma azi ma ovu e'yo oku azini agupi yini 'ye lonyi otuzu azi 'yele akuarisi, anzi tambazasi aku tambazasi, azini azi ongulumua 'diyi 'yezasi 'diyi ma dria.

Amuti oku azini agupi yini e'yo dricezani ma aliari

Oku mupi paliamentitia engazu disitrikiti ndu ndua 'diyi

Oku yini ovuzu paliamentitia indiri eri e'yo orodriruni ongulumu dri. Le ongulumu ma ati ra kini eri drilembo 'ba driani ovuzu e'yo ngapi ewu yi vile drileri sipiri ma alia ci. Oku yini ovuzu e'yo egata 'duzu 'diyi ma alia indiri eri orodriru a'disiku eri fe 'bani e'yo yini lele yi ma ngulupisi, e'yo yini asi 'bazu drinia azini e'yo yini agazu alenisi 'diyi 'bazu e'yo ale nyaza ma alia egata 'duzu drinia indi.

'Bani ovuzu memba ru azini drile komitiniri ru

Komiti paliamentini agupi yini ovuzu alenia oku yi be 'diyi ma alia oku yi ma kalafeni sawa azinisi adri angiri tu aga agupi yi ma kalafe ra. 'Ba sawa azinisi drileba fe oku yi dri komiti 'diyi ma dricezu ra. Erini te tro ovuzu orodriru oku yini komiti yi ma dricezu rati, asisilee 'bani lezu agupi ma ovu oku yi be e'yo alia indirisi, le 'ba ma fe geri agupi yini ovuzu e'yo dricezani 'diyi ma alia indi komiti paliamentitia 'diyi ma aliasi dria, komiti azi ageitema ni ngapi 'diyi be dria.

Oku yini ovuzu koloseni eleleruria indiri

Azitaa Gamete elelerurini (1997) siri ece kini afa ngapi kalafe 'ba pa sopi oku yi ma paria 'diyini ni nga ovu si yari ecepiri eri e'yo 'bani 'yo kini oku yi nga ovu esele alu nani 'ba kolosenia 'diyi ma eseleariru niri'i. 'Ba 'diri omve (esele x, azitaa 109(3)) vileri 'i. Woko azitaa karisirini 11 zuri ma alia, 'ba ku pari azini yi oku yini koloseni disitrikitiaria ci, 'di paragurafu (c) ma alia: kanisila iri, yi ma eselea 'ba alurini nga ovu oku 'ba oderuni disitrikitia, 'di paragurafu (d) ma alia: kaniksila 'ba aco be 'diyi ni iri 'diyi ma eselea, 'ba alurini nga ovu okuni, 'di paragurafu (e) ma alia: oku ma kalafe koloseniarini nga ovu esele alu naniri'i ani 'ba 'bani opele esele (b),(c),(d) 'diyi ma alia 'diyi di nga esele iri nani koloseniari'i.

Amuti oku yiniri

Amuti esele irizu paliamentitia 'bani mile suzu e'yo a'biniri ma dria angiri ri eri amuti oku paliamentitia 'diyi niri'i. Amuti 'diri oku paliamentiti ma woko ndu ndu 'diyi ma alia 'diyi eci tualu, esele coza patiniri kokoru azini yi vini yi eci ongulumu azi ngapi o'bi yi be 'diyi pie azini 'ba azi yi ma ngulupini ngapi 'diyi pie indi.

Azi ngaza azitaa Ugandari niri

Makata oru turi

Makata apili niri/makata azitaa niri

Makata oruleruri

Makata majisitreti vileri makata azi 'bani 'bale azitaa palaa 'diyi be

Geri 'bani e'yo ewaru ma azakozu 'diyi ma azi;

Makata LC yi vile 'diyi.

Azi azini asiza azi ngaza LC I ni enyatiari vileri

Kesi e'yo 'ba yini esu yi ma eselea 'diyini 'diyi nzezu

E'yo makata kolosenia 'diyi ma alia 'diyi -

Mari

Kondrakiti

'Ba adrizu kaniku 'ba adrizu azini 'ba cozu

'Ba ojazu

Afa ezazu

Fizu 'ba azini ma angua ti kokoru

E'yo ngiri ngiriru makata LC arini eco azako ra 'diyi

Ngiringiri e'yo amvuni ma dria 'diyi;

Ngiri ngiri aje tia 'diyi, esele coza azini ereta, mva ma tipika yi a'i'i yari ma dria 'diyi;

Ngiringiri efupi a'dini nga afa awitaruri 'duni ya risiri';

E'yo makata LC vilerini eco ti dera 'diyi

'ba yi ma ti ecizu;

E'yo a'izu;

Afa ofezu;

Aje ofezu;

Truta a'izu; kaniku

Afa bizu arioti ofezu azini eri ozizu; ka adri 'bani azita ezazurisi, 'ba faini li, azi ngaza ongulumuari, kaniku panga azini ci 'bani eco fe azitani atilerani.

CENTER FOR HEALTH, HUMAN RIGHTS & DEVELOPMENT

Plot 4008, Justice Road,
Canaan Sites, Nakwero,
Gayaza - Kalagi Road.

Tel: +256 200 - 956006,
Tel: +256 414 - 532283,
Toll free - 0800 300 044

P.O. Box 16617, Kampala.

info@cehurd.org

www.cehurd.org

CehurdUganda

CehurdUG

Cehurd256